

Fecr Yayınları: 804

RÜSTEMİLER DÖNEMİNDE İTİKÂDÎ İSLAM MEZHEPLERİ

Zikrullah ALİM

© FCR YAYIN REKLAM BİLGİSAYAR SAN. ve TİC. LTD. ŞTİ.
(Sertifika no: 13178)

Editör
Prof. Dr. Rifat TÜRKEL

Mizanpaj ve Kapak
FCR

Baskı ve Cilt
NY MATBAACILIK YAYINCILIK
KAĞITÇILIK TİC. VE SAN. LTD. ŞTİ.
Ostim OSB Mh. 1250 Cd. No: 24 Yenimahalle/ANKARA
Tel: (0533) 591 86 17 (Sertifika no: 50732)

1. Baskı: Şubat 2024

ISBN: 978-625-6602-57-1

FCR YAYIN REKLAM BİLGİSAYAR SANAYİ ve TİC. LTD. ŞTİ.
Hacı Bayram Mah. Boyacılar Sk. No: 14/1
Ulus-Altındağ/ANKARA • Tel: (0312) 310 08 60
Web: www.fcr.com.tr • e-mail: fcr@fcr.com.tr

RÜSTEMÎLER DÖNEMİNDE
İTİKÂDÎ
İSLAM MEZHEPLERİ

Zikrullah ALİM

Ankara 2024

Bu çalışmamı anne ve babama ithaf ediyorum.

ÖN SÖZ

İslam orduları Hz. Peygamber zamanında olduğu gibi, Hulefâ-i Raşidin (İlk dört halife) döneminde de fetih hareketini devam ettirmiş özellikle Hz. Ömer'in halifelik yaptığı 10 yıllık kısa sürede Filistin, Ürdün, Suriye, Irak, Mısır ve İran gibi bölgeler tamamen bu fetih hareketleri neticesinde İslam'ın hakimiyetine geçmiştir. Bu coğrafyanın İslamlaşmasından sonra Müslümanlar fetih hareketlerini sürdürmek üzere Orta Asya ve Kuzey Afrika bölgelerine yönelmiş, Emevî komutanı Ukbe b. Nâfi'nin önderliğini yaptığı İslam ordusu Kuzey Afrika'da Roma orduları ile ciddi kanlı mücadeleye vermiş, çatışma sonucunda Müslümanların üstünlüğü ile sonuçlanan bu mücadelede içinde Tahert şehrinin de bulunduğu bölge fethedilmiştir. Bu tarihten beri Emevîler ve Abbasîler tarafından atanan valiler bölgeyi yönetmişlerdir.

Emevîler ile Abbâsîlerin hakimiyet başında olduğu dönemde Hâricîlere karşı merkezi yönetimin yürütmüş olduğu sıkı takip ve baskılar sonucunda artık Hâricîlerin benimzedikleri imamet anlayışı ve diğer ideolojilerini yaşatma konusunda daha güvenli bir yer arayışı içerisine girmelerine neden olmuştur. Bundan dolayı Hâricîler çeşitli coğrafyaya yayılmışlardır. Bunlardan özellikle Afrika kıtasında yer alan Mağrib bölgesinde Hâricîliğin en ılımlı kolu olarak bilinen İbâzîlik ciddi anlamda halk tarafından benimsenmiştir. İlk ortaya çıktıkları dönemde çöl ve kabile hayatı yaşamakta olan Hâricîler, Emevîler ve Abbasîler döneminde birden çok isyan hareketine önderlik etmiştir. Genel olarak baktığımızda Hâricîler Ortadoğu, Horasan-Mâverâu'n-Nehir, İran, Arap

yarımadası ve Endülüs gibi neredeyse İslam dünyasının her bölgesinde isyan hareketi başlatmışlardır. Özellikle Abbâsîler döneminde gerçekleştirilen Hâricî isyan hareketlerine karşı koymada dönemin hükümdarları ciddi zorluklar yaşamıştır. Konuya Hâricîler açısından bakıldığında ise onlar, bazı kayıplar yaşasa da kendilerine olan özgüveninin daha da arttığını ifade etmek mümkündür. Ne var ki Abbâsîler, devletin doğu kısmındaki problemleri çözmek için yoğun bir çaba gösterirken, devletin batı kısmında ortaya çıkan sorunlara aynı hassasiyeti göstermekte aciz kalmıştır. Bölgede merkezi yönetimden bağımsız hanedanlıklar ortaya çıkmaya başlamıştır.

Mağrib'in İslamiyet'i kabul ettikten sonra Hâricîlerin organize etmesi sonucu, bölge isyanlarla çalkalanmış, bu isyanlardan ciddi anlamda başarı elde etmişlerdir. Mağrib'in, Abbâsîlerin merkezi yönetiminden uzak bir coğrafyada olmuş olması Hâricîlerin lehine olmuştur.

Bu olumlu gelişmeler neticesinde Mağrib'in sicilmese bölgesinde Haricî-Sufrîlerin yönetim tarzını kabul ettikleri Midrârîler Devleti (140/785), Orta Mağrib'te yer alan Tahert bölgesinde ise Haricî-İbâzîlerin yönetim tarzını benimsedikleri Rüstemîler Devleti (160/777) kurulmuştur. Rüstemîler Devleti'nin kurulması ile dağınık halde yaşayan İbâzîler bir araya gelmiş, bölgedeki Sufrîler de İbâzî imametine biat etmişlerdir. İbâzîlerin imametle ilgili düşünceleri ve yönetim anlayışlarının pratiğe dökülmüş hali olan Rüstemîler Devleti'nde İbâzîlerin yanı sıra Hâricîlerin diğer kolu olan Sufrîler, Vâsilî ve Şia gibi çeşitli fırka mensupları da bulunmaktadır. Her toplumda olduğu gibi Rüstemîler Devletinde de birden çok ayaklanma ve ihtilaf söz konusudur. Bu olaylara karşı yöneticilerin tutumları farklılık arz

etmektedir. Bu bağlamda bazı yöneticiler ortaya çıkan karışıklara yönelik müzakere ve fikir alışverişi gibi yumuşak gücü kullanırken, kimi yöneticiler de direkt olarak askeri müdahale yolunu tercih etmiştir. Bu bakımdan İbâzîlerin tarih sahnesinde ilk defa deneyimledikleri devlet yönetimi, İbâzî inanç esasları, imamet anlayışları ve diğer fırkalarla ilişkileri gibi konular araştırma sorularını oluşturmaktadır.

Çalışmamız iki bölüm halinde planlanmıştır. Birinci bölümde Rüstemîler Devleti'nin kuruluşundan önce bölgenin demografik yapısı, Müslümanların Kuzey Afrika'yı fetih sürecinden kısaca bahsedilmiştir. Daha sonra İbâzîliğin bölgeye girişi ve Rüstemî Devleti'nin kuruluşundan yıkılışına kadar geçen süreci ele alınmıştır. İkinci bölümünde ise Rüstemî Devleti'ndeki İtikâdî mezheplerden bahsedilmiştir. Başta devletin kurulmasında önemli bir yere sahip olan İbâzîlikle ilgili bilgi verilmiş, daha sonra İbâzîlerin Kuzey Afrika'daki durumu, onların önemli temsilcileri ve devlete etkisinden bahsedilmiştir. İbâzîlikle ilgili kısmından sonra, Sufîlerden bahsedilmiştir. Onların genel durumu değerlendirilmiş, İbâzîlerle ilişkisine değinilmiştir. Son kısmında ise bölgede varlığını sürdüren Vâsîlî ve diğer mezheplerle ilgili bilgiler verilmiş, onların İbâzîlerle ilişkisi ve önemli temsilcileri konu edinmiştir.

Son olarak gerek konunun seçilmesinde gerekse yaptığımız görüşmelerde engin bilgilerini, birikimlerini ve tecrübelerini benimle paylaşan tez danışmanım Prof. Dr. Rifat Türkel Hocam'a, çalışmayı okuyarak gerekli düzeltmeleri yapan saygıdeğer meslektaşım Ömer Erko hocama ve değerli arkadaşım Memet Tohti Atawullah'a minnet borçluyum. Ayrıca çalışma esnasında maddi ve manevi destekleriyle beni hiçbir zaman yalnız bırakmayan Abulkasim ağabeyime, tezi

okuyarak çalışmanın dil probleminin çözümü, zaman ve tahammül noktasında desteğini hissettiğim ve dualarıyla daima benimle olan sevgili eşim Sümeyye ALİM'e; eğitimime katkıda bulunan ve burada isimlerini zikredemediğim tüm hocalarıma teşekkürü bir borç bilirim.

Zikrullah ALİM
Şubat 2024/Çatalca-İstanbul

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ-----	5	
KISALTMALAR LİSTESİ -----	11	
GİRİŞ-----	13	
1. Araştırmanın Konusu-----	13	
2. Araştırmanın Amacı -----	13	
3. Araştırmanın Yöntemi -----	13	
4. Konuyla İlgili Önceki Çalışmalar -----	15	
BİRİNCİ BÖLÜM		
RÜSTEMİLER DEVLETİ -----	19	
1.1. Bölgenin Demografik Yapısı, Dili ve Dini -----	19	
1.2. Müslümanların Afrika'yı Fethi-----	21	
1.3. İbâzîliğin Kuzey Afrika'ya Girişi -----	27	
1.4. Rüstemî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesi -----	34	
1.4.1. Abdurrahman b. Rüstem Dönemi (160-171/777-787)-	38	
1.4.2. Abdulvahhab b. Abdurrahman Dönemi (171-208/ 787-	823) -----	47
1.4.2.1. Hevvâre Hareketi -----	49	
1.4.2.2. Halefiyye Hareketi-----	53	
1.4.3. Ebu Said el-Eflah Dönemi (208-258/823-872)-----	57	
1.5. Rüstemîler Devletinin Duraklama ve Gerilemesi-----	60	
1.5.1. Ebû Bekir b. el-Eflah Dönemi (258-260/872-874) --	60	
1.5.2. Ebü Yakzân Muhammed b. el-Eflah Dönemi (260-	281/ 874-894) -----	63
1.6. Rüstemîler Devletinin Yıkılması -----	66	
1.6.1. Ebü Hâtim Yusuf b. Muhammed Dönemi (281-294/	894-906) -----	66
1.6.2. Yakzân b. Muhammed Dönemi (294-296/906-909)	71	
1.7. Rüstemîler Devletinde İlimi ve Kültürel Ortam -----	74	
1.8.1. Başlıca İlim ve Kültür Merkezleri-----	77	
1.8.1.1. Cami-----	77	

1.8.1.2. Küttâb -----	81
1.8.1.3. Medrese -----	82
1.8.1.4. Küttüphane -----	83
İKİNCİ BÖLÜM	
RÜSTEMÎLER DÖNEMİNDE İTİKADÎ İSLAM MEZHEPLERİ----	85
2.1. Havâric -----	85
2.1.1. İbâziyye -----	91
2.1.1.1. Rüstemîler Dönemi Afrika İbâziliği -----	94
2.1.1.2. İbâziyye'nin Fırkalara Bölünmesi -----	101
2.1.1.2.1. Nükkâriyye -----	101
2.1.1.2.2. Neffâsiyye -----	106
2.1.1.2.3. Furâsiyye -----	108
2.1.1.2.4. Hüseyniyye -----	110
2.1.1.2.5. Sekkâkiyye -----	111
2.1.1.3. Dönemin İbâzî Âlimleri -----	112
2.1.1.4. Rüstemîlerde İbâzîliğin Etkisi -----	118
2.1.1.5. İbâzîliğin İmamet Anlayışının Rüstemîler Dönemindeki Yansımaları -----	122
2.1.1.5.1. Zuhur İmameti -----	123
2.1.1.5.2. Difa' İmameti -----	124
2.1.1.5.3. Kitmân İmameti -----	126
2.1.1.5.4. Şira' İmameti -----	127
2.1.2. Sufriyye -----	129
2.1.2.1. Sufriyye-İbâziyye İlişkisi -----	131
2.2. Mu'tezile -----	133
2.2.1. Vâsıliyye Hareketi -----	135
2.2.1.1. Vâsıliyye-İbâziyye İlişkisi -----	140
2.3. Fıkhî Mezhepler -----	144
2.3.1. Mâlikî Mezhebi -----	144
2.3.2. Hanefî Mezhebi -----	148
SONUÇ -----	151
KAYNAKÇA -----	153
DİZİN -----	159

KISALTMALAR LİSTESİ

A.Ş.	: Anonim Şirketi
b./İbn	: Oğul, oğlu
bt./bint.	: Kız, kızı
b.y.	: Basım yeri
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
ed.	: Editor
h.	: Hicri
haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
İSAM	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi
m.	: Miladi
nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölüm tarihi
s.	: Sayfa
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
Thk.	: Tahkik eden

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu

Araştırmamızın konusu, İslam mezhepleri tarihinde isyanları ile ön plana çıkan Hâricîliğin bir alt kolu olarak bilinen İbâzîlerin kurduğu Rüstemîler Devleti'ndeki itikadi İslam mezhepleri ve ana hatlarıyla bu dönemdeki mezhepler arası ilişkilerin durumu.

2. Araştırmanın Amacı

İslam mezhepleri tarihinde ilk başlarda siyasi nedenlerden dolayı ortaya çıkmış, daha sonra itikadi bir mezhep hüviyeti kazanan Hâricîlerin bir alt kolu olan İbâzîlerin imametle ilgili düşüncelerinin pratiğe dökülmesi açısından önem arz eden Rüstemîler Devleti'ndeki çeşitli fırkaların tespit edilmesi ve söz konusu fırkaların İbâzîlerle ilişkilerinin ortaya konulmasıdır. Bunu yaparken konunun daha anlaşılır hale gelmesi bakımından İbâzîlerin Kuzey Afrika'ya girişi, Rüstemîler Devleti ve yöneticileri hakkında ana hatlarıyla bilgi verilmiştir. Devamında Rüstemîler Devleti'ndeki itikadi İslam mezhepleri tespit edilerek, bu fırkaların bölgedeki faaliyetleri ve birbirleri ile ilişkisi özellikle İbâzîlerin diğer fırkalara karşı tutumu ortaya konulmak istenmiştir.

3. Araştırmanın Yöntemi

Çalışmamızda araştırma yöntemlerinden Doküman inceleme yöntemi kullanılmıştır. Doküman inceleme yöntemi, yazılı belgeler, basılı ve elektronik materyallerin içeriğini titizlikle ve sistematik olarak analiz etmek için kullanılan bir

Nitel araştırma yöntemidir.¹ Doküman analizi metodu, tarihi olan bilimlerden kullanılır, dolayısıyla bu metod, olmuş bitmiş olayların araştırılmasını ifade etmektedir.² Bu çerçevede çalışmamızda İslam Mezhepleri tarihi alanında yazılmış klasik kaynak türündeki eserlerden istifade edilme-ye özen gösterilmiştir. Bunu yaparken İbâzîlerle ilgili ulaşılabildiğimiz klasik kaynaklar başta olmak üzere İslam tarihi alanında yazılmış eserlerden de faydalandık. Çalışmamızın birinci bölümünde Rüstemîler Devleti'nin kurulması, gelişmesi ve yıkılışı safhaları ele alınırken gerek klasik kaynaklar gerekse de günümüzde yapılmış güncel çalışmalardan istifade edilmiştir. İkinci bölümde itikadi İslam mezhepleri ele alınırken ilk önce ulaşılan birinci el kaynaklar kullanılmış, yeri geldiğinde günümüzde İbâzîliğin varlığını sürdürmekte olduğu Cezayir, Fas, Tunus gibi ülkelerde ve Türkiye'de yapılmış çalışmalardan da istifade edilmiştir.

Çalışmamızda mevzu bahis olan müellifler ile yöneticilerin ölüm ve vefat tarihlerinin birlikte verilmesine özen gösterilmiştir. Söz konusu bilgilerine tam olarak ulaşamadığımız yazarlardan bazılarının sadece ölüm tarihi, bazılarının da vefat tarihi verilmiştir. Rüstemîler Devleti'nin imamlarının yöneticilik yaptığı süreleri verilirken, konunun daha iyi anlaşılabilmesi açısından hicri ve miladi takvim birlikte yazılmıştır. Çalışmamızda yer alan tarihi bilgilerin İslam Ansiklopedisi yazım kurallarına uygun bir şekilde verilmesine özen gösterilmiştir. Dipnot kısmında ise Arapça-Türkçe kaynaklar, tez, kitap ve makale başlığı, yazar ismi gibi veriler İsnad atf sisteminin 2. edisyonuna uygun bir şekilde verilmiştir.

¹ Bilge Kıral, "Nitel Bir Veri Analizi Yöntemi Olarak Doküman Analizi", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 15 (2020), 173.

² Niyazi Akyüz - İhsan Çapcıoğlu (ed.), *Ana Başlıklarıyla Din Sosyolojisi* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2018), 205.

4. Konuyla İlgili Önceki Çalışmalar

İslam Mezhepleri Tarihi ilminde önemli bir yere sahip olan Hâricîlerin alt kollarından biri olarak bilinen İbâzîlerin tarih sahnesinde ilk defa kurdukları Rüstemîler Devleti, İbâzîliğin itikat ve imametle ilgili görüşlerinin pratiğe dö-külmesi bakımından oldukça önem arz etmektedir. Hicri 160-296 yılları arasında hüküm süren bu devletin bireyleri, çeşitli mezhep mensupları ve farklı etnik kökene sahip kişilerden oluşmaktadır. Ancak söz konusu döneme ait çalışmalara baktığımızda Rüstemîler Devleti'nin genellikle tarihi açısından ele alındığını gözlemlemek mümkündür. Oysaki bu dönem İbâzîlerin ilk defa kurdukları devlet olması ve içerisinde farklı mezhep mensuplarının da bulunması bakımından İslam Mezhepleri Tarihi perspektifinden incelenmeye tabi tutulması önem arz etmektedir.

Konu ile ilgili daha önceden yapılmış olan şu çalışmalara rastlamaktayız:

1. Mehmet Salih Arı, *Hâricîlerin kurduğu devlet Rüstemîler* adı ile Bilge adamlar yayınevinde neşredilen Rüstemîler Devleti'nin tarihi ve imamların yürüttüğü siyasetin daha ön plana çıktığı bir eser kaleme almıştır. Yazar, Rüstemîler Devleti'ni dört bölüm üzerinde incelemeye tabi tutmuştur. Birinci bölümü dokuz başlığa ayırmış, genel olarak Rüstemîler Devleti'nin kuruluşu, Hariciliğin Kuzey Afrika'da yayılması ve şura meselesinden bahsetmiştir. İkinci bölümde İmam Abdurrahman'ın vefatından sonraki meseleler, devletin yıkılış safhasına kadar göreve gelen yöneticilerin durumu ve farklı isyan hareketlerine değinmiştir. Üçüncü bölümde Rüstemîler dönemindeki kültür ve medeniyetten söz etmiştir. Dördüncü bölümde ise Rüstemîler Devleti'nin diğer dev-

letlerle ilişkilerine yer vermiştir.³ Ulaşabildiğimiz bilgiler çerçevesinde “Hâricîlerin kurduğu devlet Rüstemîler” adlı bu eser Türkiye’de kaleme alınan ve kitap halinde neşredilen yegâne eserdir. Çalışmamızda çokça istifade ettiğimiz ve Rüstemîler dönemi çalışmalarına ilham verici nadir eserlerden biri olduğu kanaatindeyiz.

2. Mehmet Mahfuz Söylemez’in, “Afrika’da kurulan ilk İslam kentlerinden: Tahert” adı altında *İslami İlimler Dergisi*’nde Rüstemîler Devleti’nin başkenti olan Tahert şehrini konu edinen ilmi bir makalesi yayımlanmıştır. Yazar makalesinde Tahert şehrinin kuruluş aşamasından bahsettikten sonra şehrin demografik yapısı ile ilgili başlıkta buranın sahiplerinin Berberîler olduğu kanaatine varmıştır.⁴ Şehrin siyasi tarihini ise Rüstemîler Devleti’nin ilk İmamı Abdurrahman b. Rüstem ile başlatmıştır. Yazar, İbn Rüstem’i adeta Hz. Ömer’in yönetim anlayışını benimsediğini iddia ederek onun vefatından sonraki devlet başkanının seçilmesi için 6 kişilik bir şura heyeti oluşturduğunu örnek olarak vermektedir.⁵ Şura heyetinde ise oğlu Abdulvahhab da bulunmaktadır. Ancak burada dikkatimizi çeken husus, Hz. Ömer oğluna seçme hakkı vermiş, yalnız seçilme hakkı vermemiştir. İbn Rüstem’in oğlu Abdulvahhab’a hem seçme hem de seçilme hakkı tanıdığını görmekteyiz.⁶ Ayrıca Hz. Ömer şura heyetine üç günlük bir süre tanırken İbn Rüstem ise iki aylık

³ Mehmet Salih Arı, *Haricilerin Kurduğu Devlet; Rüstemîler* (Van: Bilge Adamlar, 2009), 181.

⁴ Mehmet Mahfuz Söylemez, “Afrika’da Kurulan İlk İslam Kentlerinden: Tahert”, *İslami İlimler Dergisi* 1/10 (2015), 13.

⁵ Söylemez, “Tahert”, 16.

⁶ İbn Sellâm el-İbâdî, *Kitâbü'n fihî Bed'ü'l-İslâm, Bir Hâricî/İbâdî Kroniği*, çev. Mehmet Nurullah Aydın – Selim Yılmaz (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019), 60.

bir süre vermiştir. Dolayısıyla İbn Rüstem'in tam anlamıyla Hz. Ömer'i örnek aldığı kanaatine varmak güçtür.

3. Mehmet Mahfuz Söylemez, "İlk Haricî Devlet: Rüstemîler (160-297/777-909)" adında dönemi tarihi açıdan değerlendiren ilmî makale yayınlanmıştır. Bu çalışma, Rüstemîler Devleti'ni beş tane başlık altında incelemeye tabi tutmuştur. Sırayla Kuzey Afrika'ya İbâzîliğin girişi, devletin kuruluşu, devletin yükselişi, devletin yıkılışı ve kültürel ortam ele alınmıştır. Bu makale diğer çalışmalardan farklı olarak Daru'd-Duyuf, İmamet ve Hisbe teşkilatı gibi devletin kurumları hakkında özet bilgi içermektedir.⁷

⁷ Mehmet Mahfuz Söylemez, "İlk Harici Devlet: Rüstemîler (160-297/777-909)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/4 (1998), 20.